

Самостійне виконання ІДЗ дозволяє систематизувати знання з теми та привчає студентів до виконання перевірки з метою оцінки отриманих аналітичних результатів. Успішне оволодіння знаннями, розв'язання нових завдань приносить студентам неабияке задоволення, сприяє виробленню професійних якостей особистості, формуванню творчої особистості фахівця, здатного до саморозвитку та самоосвіти.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Ізюмченко Л.В. Практикум з лінійної алгебри: навч.-метод. посіб. / Л.В. Ізюмченко – Кіровоград: ЦОП Авангард, 2013. – 136 с.
2. Слєпкань З.І. Методика навчання математики: підручник для студ. мат. спец. пед. навч. закл. / З.І. Слєпкань. – К.: Зодіак-ЕКО, 2000. – 512 с.
3. Щоголев С.А. Комплексні числа: навч.-метод. посіб. / С.А. Щоголев. – Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова, 2015. – 44 с.

REFERENCES

1. Iziumchenko, L.V. (2013) *Praktykum z liniinoi alhebry: navchalno-metodychnyi posibnyk*. [Practice on linear algebra: teacher edition]. Kirovohrad: Tsentr Operatyvnoi Polihrafiі Avanhard. [in Ukrainian].
2. Sliepkan, Z.I. (2000) *Metodyka navchannia matematyky: pidruchnyk dlia studentiv matematychnykh spetsialnostei pedahohichnykh navchalnykh zakladiv*. [Methods of teaching mathematics: Textbook for students of

mathematical specialties of pedagogical educational institutions]. Kyiv: Zodiak-EKO. [in Ukrainian].

3. Shchogolev, S.A. (2015) *Kompleksni chysla: navchalno-metodychnyi posibnyk*. [Complex numbers: teacher edition]. Odesa: ONU imeni I.I. Mechnykova. [in Ukrainian].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ізюмченко Людмила Володимирівна – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математики Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: особливості роботи з обдарованими дітьми, олімпіадні задачі, методика навчання математики, проблеми організації самостійної роботи студентів та школярів.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Iziumchenko Liudmyla Volodymyrivna – candidate of physical and mathematical sciences, associate professor of Department of Mathematics at the Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko.

Circle of research interests: specific aspects of work with gifted pupils, competition problems, methods of teaching mathematics, organization problems of independent work of students and pupils.

Дата надходження рукопису 02.11.2018 р.

Рецензент – к.пед.наук, доцент Чубар В.В.

УДК: 371.38(09)

КАЛІНІЧЕНКО Надія Андріївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, ORCID ID 0000-0002-6444-3316 e-mail: kalinichenko11@ukr.net

ТРУДОВА ПІДГОТОВКА ДІТЕЙ У ШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (XIX ст.)

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Сучасний період розбудови незалежної Української держави та переходу до ринкової економіки викликав багато проблем, серед яких проблема трудової підготовки молоді є чи не найвагомішою. У нових умовах соціально-економічного розвитку України досвід організації трудового навчання в шкільництві у XIX столітті важливий як етап історії, і як практичний досвід щодо регіональних підходів до вибору профілю навчання з врахуванням виробничих потреб. Особливо друга половина XIX століття характеризується широкомасштабним реформуванням усіх галузей суспільного життя, в тому числі й освітньої галузі, введенням нового навчального предмета «трудове навчання», створенням закладів нового типу, вдосконалення системи підготовки вчителів, де переважала складова практичної підготовки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато уваги трудовому навчанню та вихованню приділяли у своїх працях відомі педагоги другої половини XIX – початку XX століття: вітчизняні (М. Пирогов, М. Корф, П. Каптерев, П. Лєсгафт, Т. Лубенець, К. Ушинський, Я. Чепіга) та зарубіжні (Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер, А. Мікельсен, Й. Песталоцці та інші). Вони розглядали трудове навчання та виховання не тільки як засіб підготовки кваліфікованих робітників для промисловості та сільського господарства, але і як важливу умову підвищення рівня морального та інтелектуального розвитку суспільства. Процесам трудової підготовки молоді на різних етапах суспільно-історичного розвитку присвячені дослідження А. Вихруща, М. Левківського, В. Мадзігона, А. Нісімчука, М. Кареліна, Д. Сметаніна, В. Сидоренка, В. Стешенка, В. Струманського, Д. Тхоржевського, Б. Федоршина. У цих працях обґрунтовується необхідність зміни змісту, форм і методів трудового

навчання у загальноосвітніх школах з метою їх вдосконалення відповідно до нових соціально-економічних умов. Спрямованість нашого наукового пошуку доповнює дослідження названих авторів, сприяє виокремленню провідних складових трудової підготовки молоді у різних типах навчальних закладів в окреслений період.

Мета статті – проаналізувати процес становлення та розвитку трудової підготовки дітей у шкільних закладах України у XIX столітті.

У дослідженні використано взаємодоповнювані **методи**: історико-логічний аналіз і систематизація наукової літератури, архівних джерел з метою вивчення й узагальнення історичного вітчизняного досвіду трудової підготовки учнів; хронологічно-системний і проблемно-пошуковий методи для наукового обґрунтування спрямування трудової підготовки учнів в умовах соціально-економічного розвитку у XIX столітті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Освітні процеси в Україні у XIX столітті характеризуються складністю і неоднозначністю. З одного боку, XIX століття – це період української бездержавності. Українські землі знаходились у складі двох потужних імперій Східної Європи – Російської та Австрійської. Багатонаціональні держави проводили колонізаторську політику, підтримували антиукраїнські сили й асиміляційні процеси всередині українців. Освітні культурні процеси на українських землях підпорядковувалися загальним закономірностям розвитку держав, до складу яких вони входили. Разом з цим XIX століття відзначалося зростанням національної самосвідомості й певними процесами українського національно-культурного відродження. Ми зосередимося на освітніх процесах на тих українських землях, які перебували у складі Російської імперії, зокрема на Центральній Україні. На початку XIX століття Олександр I провів реформу державного управління. Серед різних міністерств було створено й Міністерство народної освіти, у виданні якого були наука, освіта, виховання, преса, література. У 1803 році затверджені «Попередні правила народної освіти», відповідно до яких в імперії вводилися такі типи навчальних закладів: приходські училища, повітові училища, гімназії, університети. Згідно правил, університет виконував не тільки освітню, а й адміністративні функції, навколо нього утворювався навчальний округ. У 1835 році в Україні було три навчальні округи: Харківський, Київський та Одеський. На українських землях, які входили до Російської імперії, гостро не вистачало народних шкіл, політика царського уряду була спрямована на освітню дискримінацію українського народу.

Учителів в Україні готували в гімназіях. Гімназисти вивчали «практику викладання» та проводили пробні уроки. Після закінчення навчання вони випробовувались на вчительську посаду у повітових училищах. Тим, хто пройшов випробування, видавалися посвідчення на право

навчати дітей у парафіяльних та інших навчальних закладах. Підготовка вчителів для масових шкіл майже не проводилась. Слід відмітити значний внесок у розвиток освіти України цього періоду педагогів-просвітителів

М.І. Пирогова, К.Д. Ушинського, Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, М.П. Драгоманова, М.Р. Завадського, О.В. Духновича, М.О. Корфа, Х.Д. Алчевської. Зокрема, О.В. Духнович у «Народной педагогии в пользу училищ и учителей сельских» (1857 р.) стверджував, що виховання має визначальну роль в розвитку особистості. «...Человек без воспитания и наставления, – писав він, – хотя и естественными добродетелями и силами одаренный, будет неспособным и непотребным, як земля, хотя лучшая, если не работается, производит один токмо бурьян и пустую лебеду; и як потребно есть землю добре выработать, чтобы плод принесла, так должно есть и человека образовати, даби он плодovitим был як самому себе, так и обществу» [3, с. 3].

У першій половині XIX століття відбулися реформи, які сприяли державній монополізації шкільної справи. Прийняті документи окреслили основні ланки в системі освіти і закріпили її становий характер. У статуті про початкові та середні школи (1828 р.) наголошувалося: кожному стану свій рівень освіти. Парафіяльні і повітові училища мали низький рівень матеріального забезпечення. Тяжким було становлення шкіл у селах, де переважало кріпосне право. У 1856 році в Україні було 1320 початкових шкіл. Одна школа припадала на 9,6 тисяч населення, а один учень – на 150 жителів [2, с. 531]. Поруч з державними діяли і приватні школи та пансіони, в яких готували учнів для вступу до середніх та вищих навчальних закладів. Середню освіту переважно надавали гімназії. У 1860 році в Україні діяли 18 чоловічих гімназій, у яких навчалось 5316 учнів та 5 жіночих інститутів відомства імператриці Марії, відомі як інститути шляхетних дівочь. Діти дворян навчалися у кадетських корпусах, де здобували середню військову освіту. В цей час формувалася мережа професійної освіти. Лібералізація суспільно-політичного життя Російської імперії у пореформений період сприяла розвитку такої ланки народної освіти в Україні як недільні школи. Вони давали початкову освіту тим особам, які не могли її одержати в щоденних школах. Недільні школи відкривали різні товариства, монастирі, церковні попечительства (піклування), приватні особи. За 1859-1862 роки в Україні було відкрито 110 недільних шкіл.

Гальмом розвитку школи на селі була бідність населення. Діти разом з батьками брали участь у сільськогосподарських роботах. Заняття в сільських школах залежали від циклу робіт у полі. Починались з приходом зими, а з початком весни закінчувались. Взимку діти пропускали заняття через відсутність теплої одягу та взуття. Питання про трудове навчання та виховання у школах першої половини XIX століття не розглядалось. К.Д. Ушинський у

1860 році писав: «Бідняка праця й сама знайде: досить, якщо він буде готовий її виконати» [10, с. 120]. Розвиваючи думку про мету виховання у книзі «Праця в її психічному і виховному значенні», педагог визначає її як підготовку людини до вільної творчої праці, наголошуючи, що «дати працю людині, працю душевну, вільну і дати засоби до виконання цієї праці – ось головне визначення цілі педагогічної діяльності». Педагог вважав, що виховання, якщо воно бажає щастя людині, повинно виховувати її не для щастя, а готувати до праці життя.

У 60-70-ті роки XIX столітті в Російській імперії було проведено ряд реформ: селянська, земська, судова, військова, фінансова, освітня. Не зважаючи на їх обмежений характер, вони, зокрема й освітня реформа, створили передумови для становлення громадянського суспільства. У «Положенні про початкові народні училища» (1864 р.) зазначалося, що вони мають на меті утверджувати в народі релігійні та моральні поняття і поширювати початкові корисні знання. В училищах вивчали Закон Божий, письмо, перші чотири арифметичні дії. Проводились читання звичайних і церковних книг. Навчання обмежувалось елементарними знаннями і письменністю. У другій половині XIX століття за підтримки прогресивної інтелігенції, громад і земств значно розширилася мережа початкових освітніх закладів. Уже 1897 року початкових шкіл різних типів налічувалося 16798, в тому числі міністерських – 5495, земських – 3179, церковноприходських – 8061, інших відомств – 14, недільних – 49 [7, с. 379]. Але вони не могли охопити навчанням усіх дітей. У різних губерніях України уміли писати від 15,5% до 27,9% усіх жителів. Відсоток грамотного населення в Херсонській губернії (1897 р.) становив 15,9% [7, с. 376]. Зростала й кількість закладів середньої освіти. Наприкінці 1890 року в Україні діяли 129 гімназій, із них – 52 чоловічих і 77 жіночих [2, с. 537]. Статутом гімназій (1864 р.) були зняті обмеження доступу до середньої освіти за майновим станом і віросповіданням. У 1895 році у Єлисаветградському повіті працювала 71 земська школа, де навчалося 6743 учні і 118 церковноприходських шкіл, які відвідували 4454 учні. 1898 року у повіті було 80 земських початкових училищ, у тому числі 75 однокласних і 5 двокласних. Для сільських училищ Міністерство народної освіти встановило трирічний термін навчання в однокласних училищах і п'ятирічний – у двокласних. Матеріальне забезпечення шкіл, як і виділення їм землі, було недостатнім. При 9 школах повіту землі не було. 4 школи мали землі по декілька сажнів (1 кв. сажень – 4,5 кв. метри). Інші школи мали ділянки від 150 квадратних сажнів до десятини (1 десятина – 1,09 гектара). При 30 училищах були сади. Для їх розведення земська управа щорічно виділяла училищам саджанці фруктових дерев, кущів, а також насіння городини.

Але учні в садах і на присадибних ділянках працювали мало, тому що до школи ходили з пізньої осені до ранньої весни, коли робота ще не проводилась [4, с. 10].

До початкових народних училищ належали: підпорядковані Міністерству народної освіти парафіяльні училища в містах і селах, що утримувалися на кошти місцевих громад, частково казни, пожертвувань приватних осіб; народні училища, що утримувалися приватними особами різного звання; сільські училища, підпорядковані міністерствам державного майна, внутрішніх справ та ін., утримувані на громадські кошти; підпорядковані духовному відомству церковнопарафіяльні училища, утримувані з казни, на громадські й приватні кошти; недільні школи, утримувані урядом, громадами, приватними особами. Навчальний курс мав складатися з таких предметів: Закон Божий, читання книг цивільного й церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики, церковні співи. Предмети мали викладатися російською мовою церковнослужителями або вчителями (чоловіками й жінками) після дозволу училищної ради, а Закон Божий мав право викладати лише парафіяльний священик. Для зарахування на посаду учителя потрібно було отримати дозвіл у повітовій училищній раді після надання вчителю авторитетною особою рекомендації про його благонадійність і моральність. До училищ приймалися діти всіх станів; плата за навчання встановлювалася відомством чи приватними особами, на кошти яких утримувалися училища. Початкові народні училища перебували під наглядом повітової училищної ради, хоча за релігійно-моральним вихованням мав стежити парафіяльний священик.

У 70-80-их роках у школах вводилися необов'язкові предмети – праця, співи. Земські діячі сприяли тому, щоб школи стали для селян джерелом корисних практичних знань з домогосподарства, ремесел, агрономії, городництва, садівництва тощо. Наприкінці XIX століття у багатьох школах України праця викладалася як необов'язковий предмет. У Херсонській губернії та її повітах у земських школах вивчали різні ремесла. У початкових школах з видів праці майже половина відводилась на рукоділля – 45,9%, на садівництво і городництво – 23,4% та 17,4%. На такі види праці, як бджільництво і шовківництво, – відповідно 4,6% та 3,7%. На ручну працю, бондарське, столярне та швейне ремесло припадало від 2,3% до 0,5%. У декількох школах викладалося виноградарство [8]. Рукоділля та шиття викладали вчительки, дружини вчителів, помічниці вчителів. Оскільки заняття рукоділлям цікавили дівчаток та їхніх матерів і розглядалися як вельми корисні для майбутніх господарок, то вчителі запроваджували такі заняття, як засіб залучення дівчаток до початкової школи. При Плетеноташлицькому училищі бондарського ремесла навчалися 6 учнів віком 15-17 років.

Підлітки вчилися систематично, заняття відвідували охоче, навчалися навіть влітку. Після успішного закінчення курсу занять в бондарському класі учні одержували свідоцтва. Науку бджолярства опановували учні Глодоської, Устинівської, Грузчанської та ще кількох шкіл. У Ерделівській, Надлацькій, Калниболотській, Панчівській школах учні займалися шовківництвом. Нові школи відкривалися там, де розвивалась економіка, зокрема у Центральній Україні. Тут споруджувалися цукрові заводи, водяні млини, гуральні, пивоварні; до цукрових заводів прокладалися залізничні вузькоколійки. Прикладом такого селища Східного Поділля було село Могильне, де 1859 року був збудований один з перших в Україні цукровий завод, а також гуральня, цегельня та лісопильня. Населення селища збільшувалось за рахунок переселенців з інших міст, які приїздили на заробітки. Їх забезпечували не тільки роботою, а й житлом: сімейним надавали житло в заводських бараках, а самотнім – у казармі (гуртожитку). У 1866 році в селі Могильному було споруджено дерев'яну церковнопарафіяльну школу. Священик і дякон вчили дітей Закону Божому, церковному співу, писати, рахувати і малювати. У двох групах навчалось до 20-ти дітей найзаможніших селян.

У кінці XIX століття село Могильне було одним з найбільших сіл Хашуватської волості. У ньому налічувалось 464 двори, де проживало 2492 мешканці. У зв'язку із зростанням населення було побудовано нову церковнопарафіяльну школу, в якій навчали дітей священик та два вчителі. Оскільки в селі було біля 300 дітей, то переважна більшість з них не навчалась за браком місць. Бафталовська Ганна Аркадіївна, учениця церковнопарафіяльної школи села Могильного, про роки навчання розповіла у спогадах: «Навчали основам грамоти, Закону Божому. Навчання велося російською мовою. Велика увага приділялась трудовому та естетичному вихованню. Незважаючи на те, що учні були сільськими дітьми, їх знайомили з працею у сільському господарстві. Відвідували цукровий завод, показували, як відбувається процес цукроваріння. Дівчаток навчали приготуванню домашніх страв, а також рукоділля. При школі існував чудовий дитячий хор, яким керував священик. Діти співали українські народні, релігійні пісні, колядки» [9]. Церковнопарафіяльна школа села Могильного мала добрі традиції щодо навчання та виховання дітей. У свій час тут навчалися С. Мельник – доктор історичних наук; А. Земнорій – професор, директор науково-дослідного Інституту радіоелектроніки; відомий український вчений-психолог Григорій Силович Костюк – академік, впродовж тривалого часу – директор Інституту психології. Нині Інститут психології АПН України носить ім'я Г.С. Костюка.

На Вільшанщині перша школа була заснована в 1857 році відставним офіцером військового поселення Феоктистом Шамраєвим. Це була домашня школа, де селянських дітей навчали

грамоти. У наступному 1858 році була відкрита школа під керівництвом священика. Дітей навчали читанню книг духовного змісту, церковному співу і частково письму. У школі навчалось 50 хлопчиків. Матеріальне і господарське утримання цих шкіл було покладено на місцеву громаду. 1873 року на Вільшанщині розпочинає свою діяльність земська школа на 80 місць, а в 1884 році будується нове приміщення вже на 150 місць. Проте навіть таку кількість учнів охопити навчанням не вдалося через відсутність учителів. Серед селян письменних було всього 2,7%, серед військових поселенців – 57%, а серед духовенства і торговельників – 60%. Церковнопарафіяльна школа у вільшанській сільській місцевості була відкрита у 1887 році. Її організатором і вчителем дітей був священик В.С. Лобачевський, який виділявся серед інших священиків яскравим талантом і вірністю обов'язку. Вірою і правдою він служив своїм прихожанам і навчав їх дітей з 1860 до 1906 року. І хоча цій школі бракувало коштів на утримання приміщення, шкільне приладдя, меблі, Лобачевський відкриває ще одну початкову школу, розраховану на 30 учениць. Зусиллями громадськості у селищі було створено бібліотеку-читальню з фондом книжок, журналів і газет до 3500 примірників [5, с.231-238].

Реформа 1861 року сприяла розвитку товарного виробництва, певному економічному прогресу. Наприклад, у Златополі в 1876 році було кілька тютюнових фабрик, щорічно збиралися дві великі ярмарки. У 80-их роках поруч, у Новомиргороді, діяло більше 10 підприємств. Серед них 2 броварні, гуральня, 2 цегельні заводи, 3 млини, майстерня з виробництва виїзних екіпажів, друкарня, свічні заводи. На території краю діяв Капітанівський цукрозавод, збудований графом Бобранським 1846 року. У 1875 році на заводі працювало 670 робітників. У селі Каніж у 1885 році діяли 3 олійні, 25 вітряків, 5 бондарських майстерень, 3 кузні. Зміни в економіці краю вплинули на кількість і соціальний склад населення у другій половині XIX століття. Реформа 1864 року дещо посилила освітні процеси. Діти навчалися в п'яти школах – двох церковноприходських і трьох земських. Навчання у них було безоплатне. Діяли також двокласне приватне жіноче училище та відома в історії освіти України Златопільська чоловіча гімназія (1885 р.). У гімназії вивчалися: Закон Божий, російська, латинська, французька, німецька мови, історія, географія, фізика, природознавство, право, філософія, математика, космографія. Навчання було платним. Як бачимо, у гімназії не вивчалась праця окремим предметом, а у початковій та приватній школах ремесла вивчалися за вибором, який обумовлювався наявністю майстра та потребами виробництва [1, с. 251-254].

Висновки та перспективи подальших розвідок напрямку. Починаючи з другої половини XIX століття, з проблеми організації трудової підготовки учнів у шкільних закладах нагромаджено значний теоретичний доробок і

практичний досвід. Дослідженням доведено, що на даному етапі соціально-економічного розвитку суспільства трудова підготовка відзначалася певними особливостями, які полягали як у поступальному розвитку, так і в суттєвих недоліках.

Лише наприкінці XIX століття в початкових народних училищах було введено необов'язковий предмет – праця, який для дітей і селян мав бути джерелом корисних практичних знань з домогосподарства, агрономії, городництва, садівництва тощо. Матеріальне забезпечення трудової підготовки учнів здійснювалося частково за державні кошти, а також кошти громадські, приватні, духовних відомств. *Перспективи* подальших наукових пошуків можуть бути спрямовані на вивчення організаційно-педагогічних умов трудової підготовки учнів, поширення позитивного досвіду, зокрема, через практику організації виставок виробів учителів та учнів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Бирзул О.В. Наш край в другій половині XIX ст. / О.В. Бирзул // В кн.: Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті.– Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2004. – С. 251–254.
2. Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст / В. Й. Борисенко. – К.: Либідь, 1998. – 614 с.
3. Духнович А.В. Народная педагогия въ пользу училищъ и учителей сельскихъ. Часть I. Педагогия общая / А. В. Духнович. – Львов, 1857. – 101 с.
4. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1898 г. – Херсон: Тип. Ходушкиной, 1902. – 35 с.
5. Кривенко Н. Дослідження і вивчення історії культури Вільшанщини другої половини XIX століття / Н. Кривенко, І. Немировича // В кн.: Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2004. – С. 231 – 238.
6. Общий отчет Елисаветградской зем. уп. за 1888 г. – Елисаветград, 1889. – 324 с.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А.И. Пискунов. – М.: Педагогика, 1976. – 600 с.
8. Тезяков Н. Земские школы Елисаветградского уезда в санитарном отношении. / Н. Тезяков // – Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. – 99 с.
9. Установча грамота Подольской губернии Гайсинського уезда селения Могильной (начата 12 мая 1862 г., окончена 30 октября 1875 г.) помещика, потомственного дворянина Звислава Подгорского. Выписка. – 141 с.
10. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. / К. Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1983. – Т. 1. – 496 с.

REFERENCES

1. Birzul, O.V. (2004). *Nash krai v drugii polovini XIX st.* [Our land in the second half of the nineteenth century]. Kirovograd.

2. Borisenko, V. I. (1998). *Kurs ukrains'koï istorii: Z naidavnishikh chasiv do XX st* [The course of Ukrainian history: From ancient times to the twentieth century]. Kyiv.

3. Dukhnovich, A. V. (1857). *Narodnaya pedagogiya v" pol'zu uchilishch" i uchitelei sel'skikh". Chast' I. Pedagogiya obshchaya* [Folk pedagogy in favor of rural schools and teachers. Part I. General Pedagogy]. L'vov.

4. *Kratkii obzor nachal'nogo narodnogo obrazovaniya v Khersonskoi gubernii za 1898 g.* (1902). [A brief overview of primary public education in the Kherson province for 1898]. Kherson.

5. Krivenko, N., Nemirovana, I. (2004). *Doslidzhennya i vivchennya istorii kul'turi Vil'shanshchiny drugoi polovini KhIKh stolit'ya* [Research and study of the history of the culture of Vil'shanshchyna in the second half of the nineteenth century]. Kirovograd.

6. *Obshchii otchet Elisavetgradskoi zem. up. za 1888 g.* (1889). [General Report of the Elisavetgrad District Council for 1888]. Elisavetgrad.

7. Piskunov, A. I. (1976). *Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoi mysli narodov SSSR: Vtoraya polovina XIX v.* [Essays on the history of the school and pedagogical thought of the peoples of the SSSR: The second half of the nineteenth century]. Moscow.

8. Tezyakov, N. (1895). *Zemskie shkoly Elisavetgradskogo uезда v sanitarnom otnoshenii.* [Zemstvo schools of Elisavetgrad district in sanitary relation] Elisavetgrad.

9. *Ustanovcha gramota Podol'skoi gubernii Gaisins'kogo uезда seleniya Mogil'noi (nachata 12 maya 1862 g., okonchena 30 oktyabrya 1875 g.) pomeshchika, potomstvennogo dvoryanina Zvislava Podgorskogo. Vypiska.* [Establishment of the charter of the Podolsk province of the Gaysinsky district of the village of Mogilny (started on May 12, 1862, ended on October 30, 1875) of the landowner, hereditary nobleman Zvislav Podgorsky. Extract].

10. Ushins'kii, K. D. (1983). *Pratsya v ii psikhichnomu i vikhovnomu znachenni. Vibrani pedagogichni tvori: v 2-kh t.* [Work in her mental and educational sense. Selected pedagogical works: in 2 volumes]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Калініченко Надія Андріївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри біології та методики її викладання Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: становлення і розвиток освіти в Україні, теорія і методика викладання природничих дисциплін.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Kalinichenko Nadia Andreevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Biology and Methods of teaching it at the Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko.

Circle of research interests: formation and development of education in Ukraine, theory and methodology of teaching natural sciences.

Дата надходження рукопису 06.11.2018 р.

Рецензент – д.пед.наук, професор Садовий М.І.